

Nova aproximació a la cronologia del cementiri jueu de Montjuïc (Barcelona)

Xavier Maese i Fidalgo
Jordi Casanovas i Miró

Plantejament de la qüestió¹

Diverses són les notícies conservades pel que fa a les necròpolis jueves. Actualment els cementiris documentats són abundants, però no hem d'oblidar que el seu nombre real era molt més gran. Tanmateix, tot i que sembla que ja disposem de tota una sèrie de dades susceptibles de proporcionar-nos una idea general sobre aquest tipus de conjunts, encara són nombrosos els problemes que es plantegen, alguns dels quals sembla que estan lluny de ser resolts. Si, a més, hi afegim qüestions de caràcter religiós, administratiu o simplement pres-supostari, el tema es complica encara més.

Un dels principals problemes amb què topem a l'hora d'estudiar les necròpolis medievals jueves és que només n'han estat excavades dues: Girona i Barcelona. Aquest coneixement parcial d'ambdós conjunts influeix negativament en determinats aspectes i limita considerablement la possibilitat d'establir conclusions totalment fiables.

Els elements que ens permeten classificar una necròpoli com a jueva són escassos, però prou representatius: ultra els elements comuns amb els enterraments cristians, com ara alguns adorns personals, hi ha diversos objectes de clara filiació hebrea, com és el cas dels anells amb inscripció trobats de manera esporàdica (Terol, Barcelona o Lleida) i de les làpides hebrees clarament asso-

---

1. Volem agrair a Ferran Puig, a Carme Miró i a Maria Raya les facilitats que ens han donat per a la redacció d'aquest article.

ciades a un espai determinat (Sòria, Lleó, Monzón de Campos, Calataiud, Barcelona i Uncastillo), ja que cal tenir en compte que aquests materials eren desplaçats i reutilitzats amb molta facilitat. Per aquesta raó només podrem considerar que ens trobem davant d'una necròpoli hebrea quan aquests elements així ens ho confirmin² o bé quan la documentació sigui suficientment explícita.

Pel que fa als objectes d'ús personal, el problema rau en el fet que sovint aquests materials són molt escassos i difícils de datar. La pervivència de certes tècniques i models al llarg d'un període de temps molt llarg a causa del seu valor material i sentimental dificulta quasi sempre la seva adscripció a una època determinada. Qui sap quantes generacions han pogut seguir portant un mateix anell fins que finalment és retrobat dins una sepultura! És el mateix que sembla que passa amb els usos funeraris dels jueus: un cop adquirits, es mantenen com veurem pràcticament sense canvis al llarg de molt de temps. Aquest tarannà conservador fa difícil demostrar l'existència d'un préstec o d'una influència.³

Hem d'afegir a la pobresa de materials el sincretisme dels usos funeraris i la relativa poca experiència en aquest camp de l'arqueologia medieval, factors que afavoreixen una certa confusió. La impossibilitat d'excavar la totalitat dels conjunts funeraris per raons molt diverses, la dificultat de fixar-ne els límits cronològics, el fet de no poder confirmar que es tracti de l'únic lloc d'enterrament d'una comunitat al llarg d'un determinat període, són factors que cal tenir en compte quan es tracta de fer avaluacions que, per regla general, seran parcials i no del tot fiables.

Si ens centrem en el cas de Barcelona, la documentació ens parla a grans trets d'una necròpoli que cronològicament podem situar entre el segle IX i els darrers anys del XIV, amb algunes tombes sobergues i de notable antiguitat; situada en algun punt de la muntanya de Montjuïc, sense precisar gaire on es trobava. A finals del segle XIV, espoliada i desmantellada, les seves pedres foren reutilitzades en diferents punts de la ciutat. Un fet aquest que contribuiria de manera significativa al seu oblit. En conseqüència, si no fos per la presència de làpides amb inscripció hebrea i per la troballa, en diferents moments, de tombes d'aquesta extensa necròpoli jueva difícilment hauria estat possible situar-la amb precisió solament a partir de la documentació.

---

2. En aquest sentit, o s'apleguen textos documentals que s'hi refereixin ben explícitament o bé a l'excavació mateixa apareixen textos epigràfics en hebreu, o bé, tercera possibilitat (més difícil), es troben manifestacions materials de costums o ritus o tradicions jueves. D. ROMANO, «Fossars jueus catalans», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 14-15 (1993-1994), p. 305.

3. S. KRAUSS, «La double inhumation chez les juifs», *Revue des Etudes Juives* (París), 97-98 (1934), p. 3.

La problemàtica de les necròpolis jueves pot sintetitzar-se a grans trets de la manera següent:

- Aljames amb necròpolis documentades, però no excavades. Lògicament la documentació escrita és més abundant que l'arqueològica. Fins i tot pot semblar que gràcies a la documentació no hi ha d'haver cap problema per situar la necròpoli, però aquesta apreciació pot ser enganyosa.

- Aljames amb necròpolis excavades, però no documentades (Sòria, Lleó, Terol, Uncastillo). Amb el problema afegit que pot donar-se com a jueva una necròpoli simplement no identificada (Biel,⁴ Santa Coloma de Queralt,⁵ Ocaña⁶).

- Necròpolis amb elements arqueològics clarament jueus però que en general no s'ajusten a les normes legals que coneixem sobre les necròpolis (València,⁷ Deza, orientades amb el cap al sud i els peus al nord, un fet que ha portat alguns investigadors a dubtar del caràcter jueu d'aquests llocs, tot i la presència a Deza de diversos anells amb inscripció hebrea [tombes núm. 13, 28 i 58]).

- Necròpolis excavades tan parcialment que no és possible arribar a cap conclusió (Monzón de Campos) o que tenen poques tombes i totes diferents (Tudela⁸).

- Necròpolis probablement jueves, però que no aporten cap element arqueològic clarament jueu (València, Segòvia,⁹ Plasència,¹⁰ Sevilla¹¹ i Còrdova).

4. M. P. LANZAROTE, «Prospecciones en la comarca de Cinco Villas: La necrópolis judía de Biel, Zaragoza», en *Arqueología Aragonesa 1990*, Saragossa, 1992, p. 143-146.

5. M. GENERA; C. LALUEZA; S. GIMÉNEZ, «Aportacions a la història de Santa Coloma de Queralt: Dades sobre una necròpolis excavada en el nucli urbà», en *Recull Mateu Fletxa «El Vell» (1481-1553)*, Tarragona, 1992, p. 35-51.

6. M. GONZÁLEZ SIMANCAS, «Excavaciones en Ocaña», *Memoria de la Junta Superior del Tesoro Artístico* (Madrid), 130 [1933], (1934).

7. M. CALVO, «Necrópolis judía de Valencia. Nuevos datos», en *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval*, Conca, 2003, p. 583-610.

8. J. J. BIENES, «El Palenque, posible necrópolis de la comunidad judía de Tudela», *Revista del Centro de Estudios Merindad de Tudela*, 1 (1989).

9. S. FERNÁNDEZ, «Las necrópolis medievales de la comunidad judaica. El caso de la Cuesta de los Hoyos (Segòvia)», en *Actes del 3º Congreso de Arqueología Peninsular*, vol. 8, Porto, 2000, p. 191-206.

10. Es tracta d'una necròpoli visible en part, encara que no excavada, molt malmesa per les construccions d'una nova urbanització.

11. I. SANTANA, «El cementerio de la aljama judía de Sevilla a la luz de las evidencias arqueológicas», en *Actes del 3º Congreso de Arqueología Peninsular*, vol. 8, Porto, 2000, p. 177-189.

Afortunadament també es dona el cas de necròpolis amb elements clarament jueus ben documentades com la de Barcelona, en la qual centrarem la nostra atenció en aquest article.

Les darreres intervencions arqueològiques a Girona i Barcelona

Fins a l'any 1999 la major part de les excavacions que es van fer en cementiris jueus van ser motivades per raons alienes a l'interès que la mateixa excavació podia plantejar. Fins i tot aquelles excavacions de més envergadura, com la dels anys 1945-1946 a Barcelona.

Actualment, l'interès que desperta l'estudi d'aquestes necròpolis des de tots els punts de vista ens permet afrontar amb possibilitats d'èxit aspectes que fins ara havien estat menystinguts, com ara la distribució de les tombes, el reaprofitament de l'espai interior de les necròpolis (Sevilla, 1995), conèixer fins a quin punt eren estrictes amb les normes legals i rituals, o les solucions emprades quan aquest espai mancava o era molt limitat.

Dins de tot aquest conjunt de temes, tots prou importants, el problema de la cronologia ocupa un lloc especial. A partir de la tipologia sepulcral (característiques de la fossa, la seva orientació, la posició dels cossos) i de la relació espacial entre les sepultures és possible establir certs criteris d'antiguitat dins un conjunt, però aquestes apreciacions presenten dificultats a l'hora d'intentar establir datacions absolutes.

Al llarg de la intervenció de 1945-1946 a Barcelona, els aspectes cronològics ja constituïren la principal preocupació per a Duran i Sanpere, un aspecte aquest que es troba àmpliament reflectit en la breu memòria publicada en la revista *Sefarad*. Tradicionalment s'han fixat uns límits cronològics per a la necròpoli entre el segle XI i el XIV, tot i que no hi ha confirmació pel que fa a la primera d'aquestes dates. D'altra banda, la datació de les sepultures a partir de la classificació de Duran i Sanpere en tres grups respon més aviat a la intuïció que a uns fets suficientment comprovats. Quan parla de les sepultures de fossa i cambra lateral, que ell anomena *de cova*, utilitza per descriure-les el terme *arcaïtzant* influït, sens dubte, per les reminiscències arcaïques d'aquest tipus d'estructura. Els dubtes de Duran i Sanpere eren en aquest sentit prou explícits quan manifestava també que aquestes diferències podrien explicar-se a partir de la cronologia o que podrien respondre a les diferents procedències dels individus que les ocuparen. Va contribuir a dificultar aquesta qüestió el fet que són molt escasses les superposicions que es pogueren constatar al llarg de les excavacions i que, en algun dels casos, no semblen prou explícites. Tot i que no hi ha

cap dubte que les tombes de fossa amb taüt són més modernes que les antropomorfes, com ho demostren algunes de les superposicions (tombes 160 i 161, 65 i 79, 77 i 78, 117, 123 i 124), no resulta clara la relació que hi ha entre les tombes 136, de fossa i cambra lateral, i 135, antropomorfa amb lloses i un bloc entre la terra de la fossa. Per a Duran i Sanpere sembla clar que en realitzar la tomba 135 es va reutilitzar la fossa de la 136 sense que aquesta operació afectés pròpiament aquesta tomba. Tanmateix podria explicar-se aquest procés a l'inrevés, ja que la col·locació del cos a la tomba 136 tampoc no afectava el contingut de la 135. Altrament només quedaria la possibilitat d'acceptar la contemporaneïtat d'ambdós sistemes d'enterrament.

Entre 1999¹² i 2000 es realitzaren dues campanyes d'excavació en el cementiri jueu de Girona sota la direcció de Lluís Palahí, un fet que va permetre, d'una banda, fixar-ne els límits, entre 10.000 i 12.000 m², i, de l'altra, la localització de 192 tombes tipològicament molt semblants a les de Barcelona. Dins aquest conjunt, entre les més antigues coexisteixen les antropomorfes i les de forma arrodonida, en forma de banyera, amb lloses de coberta. En una fase posterior, difícil de precisar, trobem les de fossa i cambra lateral, que, segons sembla, són contemporànies de les de fossa i taüt. La seqüència es tanca amb les de fossa simple, considerades tipològicament com les més recents. Els aixovars, si és que realment els podem anomenar així, inclouen restes de la lligadura que se cenyia al cap, molt semblants als utilitzats a Barcelona, algunes arracades, un anell d'or amb una pedra verda encastada, una sivella de bronze decorada amb un grifó i diversos elements metàl·lics, alguns dels quals es poden relacionar amb l'utillatge funerari, mentre que n'hi ha d'altres, més difícils d'identificar, probablement associats a determinades pràctiques funeràries, la mecànica de les quals ignorem. El fet que no hagi estat localitzat cap element epigràfic *in situ* fa que sigui molt difícil establir una cronologia clara per a tot aquest conjunt ara excavat. Només és possible establir una seqüència a partir de les superposicions que s'han observat al llarg de l'excavació.

Aquesta dificultat per localitzar conjunts de làpida i tomba és una constant en les intervencions arqueològiques realitzades fins ara en les necròpolis jueves. Les inscripcions apareixen normalment fora de context i només unes poques han estat trobades *in situ*. Tot i això, pot passar que tot i trobar-se la làpida encara en el seu lloc no sigui possible en alguns casos de fixar la cronologia, bé

---

12. Amb relació a la campanya de 1999 s'ha publicat un breu informe: Ll. PALAHÍ *et alii*, «Excavacions al cementiri jueu de Girona», *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Olot (12-13 de maig de 2000)*, p. 243-246.

perquè es tracta de làpides difícils de datar, bé perquè es tracta d'inhumacions difícils de classificar. A Barcelona, entre 1945 i 1946 foren localitzades tres làpides *in situ*: una amb el text girat cap a la fossa damunt la tomba 134, un fet que permetia suposar que corresponia a una de les tombes d'aquell mateix sector; una de petita damunt la tomba infantil núm. 80, i, finalment, un gran bloc en la tomba 129 amb l'inici d'una inscripció sepulcral. La primera d'aquestes làpides va desaparèixer poc després; tot el que en sabem prové d'una fotografia poc clara que es conserva. La segona conté l'epitafi complet d'un jove en el qual només es fa esment del mes de la defunció i no de l'any. De la tercera, no en sabem res més ja que, segurament, es devia barrejar, tot i les seves grans dimensions, entre els altres materials petris de la necròpoli. Amb relació a les altres necròpolis, a Lleó, hi ha documentat un fragment de làpida de l'any 1095 damunt una tomba de banyera, localitzat en el curs d'una petita excavació realitzada l'any 1973.¹³ Una inscripció associada a una vintena de tombes de fossa simple a Uncastillo (Saragossa)¹⁴ i un fragment d'una altra a Sòria (segles XIII-XIV) trobada durant l'excavació d'un nombre indeterminat de tombes de tipus antropomorf, constitueixen els escassos exemples de làpides localitzades en un context arqueològic.¹⁵

---

13. E. PÉREZ HERRERO i F. PÉREZ CASTRO, «Puente Castro: Excavación de cuatro tumbas medievales judías y hallazgo de un nuevo epitafio hebreo», *Sefarad*, 34 (1974), p. 31-41 i E. PÉREZ HERRERO, «Informe sobre excavaciones realizadas en Puente Castro (León) Agosto, 1973», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 5 (Arqueología) (1977), p. 387-391, 1 fig.

14. J. CASANOVAS, «Notas sobre dos inscripciones hebreas de Uncastillo», *El Mirador*, 25 (2001), p. 39-41. S'han publicat diverses notícies d'aquesta excavació: M. GARCÍA, «Una necrópolis judía en Uncastillo», en *El Heraldo de Aragón*, dimarts 25 d'agost de 1992. M. J. GABAS, «Uncastillo. Las lluvias caídas descubren la existencia de una necrópolis judía», en *El Día* corresponent a la mateixa data que l'anterior, p. 6. M. GARCÍA, «La necrópolis judía (de Uncastillo) seriamente dañada y sin excavar», en *El Heraldo de Aragón*, dijous 28 d'octubre de 1993. Segons les declaracions fetes a aquest diari per l'arqueòleg J. M. Viladés, en aquells moments s'hi veien unes cent vuitanta tombes. J. M. VILADÉS, «Excavación arqueológica de urgencia en la necrópolis judía de Uncastillo», en *Arqueología Aragonesa 1990*, Saragossa, 1992, p. 149-151.

15. T. ORTEGO, «Piedras de historia. Un crismón medieval y una lauda hebrea en el castillo de Soria», *Celtiberia*, 10 (1955), p. 311-314. No s'esmenta cap troballa de sepulcres al llarg dels treballs realitzats anteriorment en aquest turó del castell. M. GONZÁLEZ SIMANCAS, «Excavaciones de exploración en el cerro del castillo de Soria. Memoria descriptiva», *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 87 (1927), 16 p.

La campanya de 2001 a Montjuïc de Barcelona

Enmig d'aquest panorama encara ple de mancances, la campanya de l'any 2001 a Montjuïc de Barcelona ha permès l'extraordinària recuperació *in situ* d'una làpida amb inscripció hebrea associada a una tomba antropomorfa sense lloles (UF-423). A aquest fet tan poc comú s'hi afegeix que la làpida porta clarament indicada la data, la qual cosa ens permetrà aclarir alguns aspectes amb relació a la cronologia del conjunt. L'objectiu del present article és, a partir dels resultats d'aquesta campanya, realitzar una revisió de les cronologies establertes anteriorment per Duran i Sanpere, l'any 1946. En relació amb les noves aportacions i interpretacions de les campanyes realitzades a Montjuïc de Girona i a Montjuïc de Barcelona, juntament amb les dades d'altres jaciments, intentarem fer algunes precisions sobre les diferents tipologies d'aquest conjunt, fixant-ne l'evolució i els límits. Aquestes precisions, ara limitades al cas de Barcelona i Girona, ens han de permetre en un futur una revisió general de les escasses dades actualment conegudes dels cementiris jueus medievals catalans.

Com ja hem assenyalat anteriorment, la perduració d'un cert tipus de tombes al llarg d'un període de temps molt llarg i l'absència d'elements datables fa difícil poder fixar d'una forma més acurada la datació de cadascun dels tipus presents en aquesta necròpoli. Com a contrapartida, la superposició de dos nivells de tombes present al cementiri de Montjuïc permet establir una seqüència cronostratigràfica dels diferents tipus de sepultures, fixar una presumpta cronologia dels diversos grups i deduir la pervivència dels diferents tipus de tombes al llarg de tota l'existència del cementiri, a més d'una possible coexistència dels diferents enterraments.

Tenint en compte que ens és desconeguda l'extensió total de la necròpoli, i dels límits originals a causa d'una intensa activitat antròpica al voltant del jaciment mateix —l'antic Tiro de Pichón, el Tir Olímpic, la carretera del Castell i l'antic Parc d'Atraccions de Montjuïc—, només podem estar segurs d'un únic límit real del cementiri, en aquest cas orogràfic: el barranc del Morrot, que delimita el cementiri pel sector est-sud-est, i que, per tant, impossibilita l'extensió del cementiri cap a aquesta zona. Hem de suposar, doncs, que tota la necròpoli es devia estendre des del nord, oest i nord-oest, i en direcció vers el barranc del Morrot. Precisament aquests sectors nord i oest són els més malmesos per diferents actuacions i obres, com els pavellons del Tiro de Pichón, el Tir Olímpic i l'antic Parc d'Atraccions de Montjuïc, la construcció dels quals va ocasionar la destrucció d'una gran quantitat de sepultures.¹⁶ Així doncs, podem deduir que

---

16. Duran i Sanpere va constatar la destrucció d'una gran quantitat de tombes durant

el sector excavat del cementiri no es correspon amb el nucli original, sinó més aviat amb una part limítrofa amb aquest, que possiblement es localitzava cap al nord o l'oest del jaciment.

Com succeeix en el cementiri de Girona, el de Barcelona sembla organitzat, almenys pel que fa al sector excavat, a partir de tombes disposades en filades, i aquesta disposició permetria deduir «que els individus eren enterrats en l'ordre que anaven morint», i no pas per grups familiars o d'una altra mena de vincles, ja que aquestes agrupacions familiars haurien alterat i trencat aquesta ordenació tan lineal del cementiri. Aquest fet, a més de ser perceptible per aquesta disposició lineal, també ho és —com és palès en el cas de Girona—, pel fet que moltes tombes no estan fetes a mida del difunt; generalment són molt llargues, molt amples o molt estretes. Aquesta organització de les tombes en fileres tan pròximes unes de les altres suposa una elevada densitat d'enterraments, tal com s'aprecia amb molta claredat en la meitat oriental del jaciment.

Els treballs d'excavació del cementiri jueu de Barcelona (campanya del 2001) han permès identificar, entre les tombes excavades, quatre grans grups de sepultures, des del punt de vista tipològic. Cal destacar que hem cregut apropiat, a partir de les diferències tipològiques documentades, de diferenciar en quatre grups les sepultures excavades, tot i que en altres treballs, com els del 1946 a Montjuïc de Barcelona i els duts a terme a la necròpoli de Girona, només en van determinar tres.

Duran i Sanpere va agrupar les 171 tombes excavades a Barcelona en tres categories, totes ben diferenciades, i «correspondientes, tal vez, a distinta cronología; aunque también pudieran explicarse sus diferencias, caso de ser coetáneos, por pertenecer a grupos distintos y a distintas procedencias de los individuos que los ocuparon».¹⁷ Aquests tres grups foren definits com de *cavitat lateral o cova*, *antropomorfs*, i en *taüt*. Ara nosaltres, un cop finalitzada la present campanya a Montjuïc, mantenim el criteri de Duran i Sanpere, tot i que hi afegim un nou grup constituït per les tombes amb retall en forma de banyera, absents, per raons no prou clares, de la classificació tipològica de Duran i Sanpere.

---

les obres prèvies d'anivellament de terres per a la construcció dels pavellons del Tiro de Pichón. «Esto se debió a que antes de dar aviso del hallazgo los obreros habían abierto un amplio camino que dividía en dos aquel sector de la necrópolis.» A. DURAN I SANPERE i J. M. MILLAS VALLICROSA, «Una necrópolis judaica en el Montjuich de Barcelona», *Sefarad*, 7 (1947), p. 239. Tenim constància —per notícies orals— que quan es va construir el Tir Olímpic es van destruir moltes sepultures. I pel que fa als terrenys ocupats actualment per l'antic Parc d'Atraccions, durant el segle XIX, per causa de la construcció de diverses bateries militars, es van destruir un nombre indeterminat de tombes.

17. A. DURAN I SANPERE i J. M. MILLAS VALLICROSA, *ibídem*, p. 239.

A Catalunya, les *tombes de fossa amb retall antropomorf* constitueixen el tipus de sepultura més característic dels cementiris medievals cristians,¹⁸ i estan també molt representats en els cementiris jueus medievals catalans —Barcelona i Girona—, encara que en diferent proporció. Aquestes sepultures són de planta trapezoïdal allargassada amb encaix diferenciat per al cap, també generalment de forma trapezoïdal o rectangular. Aquest disseny de l'encaix destinat al cap és propi del tipus oriental o català, enfront del semicircular o d'arc de ferradura, anomenat *occidental*.¹⁹ Dins del grup de les antropomorfes podem distingir dues variants, unes amb lloses de protecció i unes altres sense coberta de lloses. Dins la primera variant, les lloses, en un número de 5 o 6 i col·locades en posició horitzontal, devien cobrir el difunt just per damunt. La cronologia d'aquestes s'estén a través d'un llarg període de temps, des del segle IX, tal com podem constatar en els cementiris medievals cristians, i es va desenvolupar amb diferents variants fins a l'època baixmedieval. Pel que fa a la necròpoli de Montjuïc, les tombes d'aquest tipus sembla que són les més antigues, juntament amb les de cavitat lateral, com ho demostra l'estratigrafia del jaciment i els diferents tipus de tombes que s'hi superposen. Tanmateix, sembla que aquest grup arriba a perdurar, com a mínim, fins al segle XIII, gràcies a la datació que ens proporciona la làpida amb inscripció de la tomba 423. Per tant, es pot concloure que aquesta forma d'enterrament es devia mantenir entre els segles IX²⁰ i XIV, molt probablement, i va arribar a coexistir amb els altres grups de sepultures, amb tota seguretat amb les de cavitat lateral al llarg d'aquests quatre segles, i potser en una fase més tardana amb les de banyera i taüt. Si bé per a Duran i Sanpere²¹ les antropomorfes eren posteriors a les de cavitat lateral, per a nosaltres ambdues tipologies coexisteixen al llarg de tota l'existència del cementiri. Aquesta mateixa cronologia concorda amb l'establerta al cementiri de Girona, on també aquestes tombes són les més antigues i es van mantenir en ús fins als darrers moments de la necròpoli.

18. J. BOLÒS i M. PAGÈS, «Les sepultures excavades a la roca» en *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya, Acta/Mediaevalia*, annex 1, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, 1982, p. 79-80.

19. M. de BOUARD, *Manual de Arqueologia Medieval. De la prospecció a la història*, amb un apèndix dedicat a la «Arqueologia Medieval en España», de M. RIU, Barcelona, 1977, p. 455.

20. A. CURTO HOMEDES, «El cementiri jueu de Tortosa», en *Actes del Primer Col·loqui d'Història dels Jueus a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1991, p. 401-409. Considerar el segle XI com a data d'inici de la necròpoli és fruit d'una apreciació subjectiva de Millàs, que va considerar que la inscripció més antiga trobada en la necròpoli podia correspondre a aquesta època.

21. A. DURAN I SANPERE i J. M. MILLAS VALLICROSA, *ibídem*, p. 253.

Les *tombes de fossa amb retall ovalat o de banyera*, a diferència de les tombes antropomorfes, no presenten cap peculiaritat en l'estructura, si exceptuem la seva forma ovalada, semblant a una banyera. Com a les tombes amb retall antropomorf, aquí també observem les mateixes variants tipològiques: les unes amb coberta de lloses horitzontals i les altres sense coberta de lloses, un fet aquest que va portar Ll. Palahí a considerar-les dins de dues categories diferents. Tanmateix, no ha estat possible concretar si se'n van trobar en l'excavació del 1946, on segurament devien quedar incloses dins dels altres grups tipològics, com els antropomorfs o els de fossa simple amb taüt de fusta. Aquests enterraments de fossa simple amb retall de forma de banyera són també molt comuns en les necròpolis medievals cristianes, i arriben fins a dates bastant tardanes a Catalunya. Amb relació a Montjuïc de Barcelona, aquestes corresponen als enterraments més moderns del cementiri, tal com demostra l'estratigrafia obtinguda, on apareixen sobreposades a un segon nivell de sepultures de cavitat lateral i antropomorfes, tot i que en alguns punts poden arribar a coexistir amb aquestes. Malgrat aquesta consideració, no exclouem la possibilitat que aquest grup de tombes fos més antic del que podríem pensar, tal com demostren certes superposicions a la part oriental de la necròpoli.

En conclusió i a grans trets, aquest grup de sepultures en retall amb forma de banyera correspon al grup de sepultures més modern del cementiri, juntament amb el grup de tombes de taüt, tal com veurem més endavant. En conseqüència, ens inclinem per datar-les entre els segles XII i XIV.

Pel que fa a les *tombes de fossa simple amb cavitat lateral*, sembla que són molt característiques de les necròpolis medievals jueves catalanes, tot i que hi ha algun paral·lel aïllat en algun altre punt.²² Aquest tipus de tomba consisteix en una fossa de dimensions similars a les del cos, en el fons de la qual i en un dels costats, a un nivell una mica per sota del fons de la fossa, es diposita el difunt. Posteriorment, aquesta cavitat lateral se segella amb diverses lloses col·locades verticalment, i es torna a omplir la fossa amb terra i pedres. Tot i que no hem pogut documentar-ne cap cas, és possible que enmig de la fossa o a nivell superficial algun bloc assenyalés la situació de la sepultura. En aquest tipus de tombes el difunt devia anar embolcallat amb una mortalla, i directament dipositat sobre el fons de la cavitat, sense taüt.

Preferim designar aquest tipus de tombes com *de fossa amb cavitat lateral*, mantenint la denominació proposada per l'equip de Girona, perquè «defineix

---

22. L. de CASTRO GARCÍA, «Las tumbas angulares de Palenzuela (Palencia)», *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, 10 (1974), p. 319-323.

millor la forma i el sistema constructiu emprat», substituïnt així la denominació de tombes de cova emprada per Duran i Sanpere.

És molt probable que aquest tipus de tombes fos utilitzat fins al segle XIV, i no solament en la fase inicial de la necròpolis, com assenyalava Duran i Sanpere.²³ Confirma aquesta idea, a més de les fonts documentals (1301) i les evidències proporcionades per l'excavació de Girona, la mateixa estratigrafia del jaciment.

Si tenim en compte la disposició lineal de les sepultures, disposades vers el límit orogràfic oriental del cementiri, vers el barranc del Morrot, resulta lògic suposar que el sector actualment excavat correspon a la part més moderna de la necròpoli, que cronològicament ha de correspondre al període comprès entre els inicis del segle XIII²⁴ i l'any 1391. En aquesta zona, concretament en el primer dels dos nivells, i per tant el més modern (XIII-XIV), es van identificar tres tombes d'aquest grup (cavitat lateral, UF 59, UF 67 i UF 338), les quals sembla que coexisteixen amb altres tombes d'altres grups, entre les quals n'hi ha una d'antropomorfa (82), però molt especialment amb les de banyera (57, 60, 79, 162, 163, 166, 169, 337, 462, 467, 487 i 548) i les de taüt (58 i 336). En conseqüència, a partir de les relacions estratigràfiques observades i d'aquesta presumpta linealitat cronològica en la disposició de les tombes observades en aquest primer nivell més tardà del cementiri, és possible pensar en una contemporaneïtat i en la coexistència dels quatre grups de tombes en la fase més moderna del cementiri, entre els segles XIII i XIV. Tanmateix, la descoberta d'una sepultura de cavitat lateral (555) en el segon nivell de sepultures de la necròpoli permet deduir que aquestes ja devien ser presents al llarg de les fases més antigues del cementiri, com a mínim entre els segles IX i XII. A més, seguint amb l'exemple de la tomba 555, aquesta es trobava retallada per la tomba 487 del primer nivell, la qual pertany al grup de les de banyera de cronologia més moderna. Aquest fet permet deduir una aparició més tardana de les tombes de banyera en el cementiri de Montjuïc, enfront d'una cronologia més antiga de les sepultures de cavitat lateral, tot i que devien arribar a coexistir entre els segles XII i XIV en el cas de la necròpoli jueva de Barcelona.

En darrer lloc, les *tombes de fossa trapezoïdal amb caixa de fusta o taüt* es caracteritzen per la realització d'un forat a terra de forma rectangular o trapezoïdal on el difunt és enterrat dins d'una caixa de fusta. Gràcies a la presència de claus de ferro, localitzats generalment a la capçalera i als peus de la tomba, hem pogut deduir aquest ús del taüt de fusta per a les despulles del difunt. Duran i

23. A. DURAN I SANPERE i J. M. MILLAS VALLICROSA, *ibídem*, p. 253.

24. Datació obtinguda a partir de la data de 1229 de la tomba 423.

Sanpere ja va documentar aquest tipus de tombes al llarg de la campanya del 1946, que considerava més tardanes i posteriors a les antropomorfes, tot assenyalant-ne quatre variants: (a) sense pedres de protecció, (b) amb lloses horitzontals damunt del taüt, (c) amb pedres irregulars de protecció, i (d) amb una gran pedra tallada en forma prismàtica. Gràcies a l'estratigrafia del jaciment obtinguda al llarg d'aquesta darrera campanya i les diferents superposicions de tombes, és possible confirmar la seva teoria, i concloure que les tombes de taüt es corresponen amb les cronologies més tardanes del cementiri de Barcelona, com a mínim entre els segles XIII i XIV, tot i que no estem d'acord amb aquest erudit quan afirma que aquestes succeeixen a les tombes antropomorfes, ja que més aviat semblen coexistir en el moment final de l'existència de la necròpoli.

Conclusions

No creiem que les superposicions de tombes puguin suggerir una clara successió dels diferents grups de tombes, encara que posteriorment Duran i Sanpere va admetre que les tombes antropomorfes i les tombes de taüt van perviure conjuntament al llarg dels darrers temps de la necròpoli i que, per tant, podien ser coetànies. Preferim inclinar-nos a grans trets per la seva contemporaneïtat, tot i que cal fer matisos en cadascun dels casos. Gràcies a les dades obtingudes en la campanya de 2001 s'ha aconseguit d'establir una seqüència cronològica dels diferents grups de tombes presents al cementiri de Barcelona. Tot seguit exposarem els diferents tipus de sepultures amb la seva corresponent cronologia, i precisarem en quin grau difereixen de la datació proposada per Duran i Sanpere.

1. **Tombes de cavitat lateral.** Aquests tipus de tombes es corresponen a les tombes de cova de la nomenclatura de Duran i Sanpere. Segons les dades arqueològiques extretes de l'actual excavació, a més de les dades documentals, s'han identificat aquestes tombes com les més arcaïques i antigues del cementiri de Barcelona (segle IX), juntament amb les antropomorfes, les quals van perdurar al llarg de tota la vida de l'indret, fins al seu abandonament el 1391.

A diferència de les datacions donades per Duran i Sanpere, tot i coincidir en el fet que és el grup de tombes més antic present al cementiri, les fonts documentals i arqueològiques han tret a la llum noves dades que contradiuen la seva cronologia. Aquestes noves dades permeten establir una perduració d'aquest tipus de tombes fins al segle XIV, i per tant reajustar la cronologia feta per Duran i Sanpere per a aquest tipus de sepultures, a les quals no atorgava aquesta mateixa pervivència.

2. **Tombes antropomorfes.** Igual com les tombes de cavitat lateral, aquestes semblen pertànyer al grup més antic present al cementiri, tal com s'observa en l'estratigrafia del cementiri, i en la superposició de tombes d'aquest mateix tipus. Gràcies a la datació obtinguda per la làpida associada a la tomba 423, que pertany al grup de tombes antropomorfes, es pot concloure que l'ús d'aquest tipus de tombes va perllongar-se, com a mínim, fins al segle XIII, i no es pot excloure que fossin utilitzades fins a la fi del cementiri, a finals del segle XIV.

Finalment, les datacions aquí establertes coincideixen parcialment amb les proposades per Duran i Sanpere, almenys pel que fa a la seva perduració, fins al segle XIV. Tot i això, no acceptem la seva hipòtesi sobre la successió dels diferents grups de tombes, en què exposa que les tombes antropomorfes són posteriors a les de cavitat lateral, i no pas coetànies, com exposem en el present treball.

3. **Tombes de retall en forma de banyera.** L'estratigrafia obtinguda a la necròpoli de Barcelona ha permès datar aquest grup de sepultures, que es corresponen amb el grup més modern, juntament amb les tombes de taüt, alhora que observem una certa perduració d'aquest tipus de tombes. Conclourem que aquestes sepultures presenten, com a mínim, una cronologia que s'estén entre el segle XII i el XIV.

4. **Tombes de taüt.** Gràcies a les dades extretes i l'estratigrafia recuperada de la necròpoli s'han pogut constatar i refermar les datacions proposades per Duran i Sanpere, en les quals atribueix una cronologia força tardana a aquest grup de tombes. No obstant això, no creiem que les tombes de taüt succeeixin a les antropomorfes, tal com proposa Duran i Sanpere, sinó que més aviat semblen ser coetànies als segles finals d'existència de la necròpoli. Així doncs, la cronologia proposada per a aquest grup de tombes es correspon amb la fase més tardana del cementiri, entre els segles XIII i XIV.

Xavier Maese i Fidalgo és arqueòleg i dirigí la campanya d'excavacions portada a terme l'any 2001 a Montjuïc (Barcelona).

Annex 1. La tomba 423

L'excelsionalitat del descobriment d'aquesta tomba amb la làpida corresponent rau en el fet que constitueix un exemple molt poc freqüent a causa de la dispersió dels materials epigràfics de les necròpolis jueves. Fins ara no s'havia pogut recuperar a Catalunya cap làpida *in situ* que contingués la data de la defunció, ni en el cementiri de Girona ni en les excavacions dutes a terme per Duran i Sanpere en el cementiri de Barcelona els anys 1945-1946.

Durant els treballs de rebaixament dels nivells superficials del jaciment, descobríem una gran làpida epigrafiada, amb un epitafi pràcticament complet, que sobresortia del farciment de la tomba 423. Immediatament es va procedir a l'excavació de la tomba 423, i a la total documentació de tots els elements que la conformaven. Vam posar una cura especial en la làpida que assenyalava la tomba.

La sepultura 423 pertany a la tipologia de tombes de fossa amb retall antropomorf, sense coberta de lloses horitzontals i capçalera trapezoïdal:

- Profunditat de la tomba: 1,85 m
- Llargada: 1,87 m
- Amplada cap: 0,32 m
- Amplada malucs: 0,52 m
- Amplada peus: 0,25 m

Conté el cos d'un individu enterrat en posició de decúbit supí, amb el cap situat frontalment i centrat, i amb els braços estirats al costat del cos, amb les mans damunt dels respectius fèmurs. Les cames es troben estirades i els peus presenten un estat de conservació pèssim. Es tracta d'una dona jove, d'entre vint-i-cinc i trenta anys aproximadament. La difunta no presentava cap patologia degenerativa greu, a excepció d'una artrosi lleu (llavi osteofític) a la quarta vèrtebra lumbar.

Annex 2. La inscripció hebrea

Es tracta d'un dels grans blocs quadrangulars tan característics de la necròpoli de Barcelona. Presenta nombrosos cops que afecten tota la superfície de la pedra, la qual cosa ha provocat la pèrdua de les lletres inicials i finals de les tres línies de text que componen aquest epitafi i l'erosió de totes les vores del bloc. Tot i això, el text es presenta pràcticament complet i no hi ha cap dificultat per omplir aquestes petites llacunes. La inscripció, que ocupa la totalitat de la cara superior, reflecteix una especial cura per part del gravador que, tot i que no va polir prèviament la superfície epigràfica i que no va utilitzar línies pauta, mostra un text ben estructurat i distribuït regularment per tota la superfície. Les lletres són regulars i de bona factura. La manca de línies pauta provoca certes ondulacions en el text, especialment en la darrera línia, la part final de la qual manifesta una tendència a inclinar-se cap avall. Crida especialment l'atenció el fet que totes les *iod* del text han estat gravades a la meitat de l'altura de les altres lletres, una solució que no hem trobat en cap altre lloc.

El text presenta una estructura formada per la capçalera, el nom precedit per dos epítets i seguit del nom de l'espòs, el verb que indica el trànsit i la data. El nom de l'espòs va acompanyat d'una benedicció abreujada, tot i que no són visibles els signes corresponents. Pel que fa a la data, aquest és el primer exemplar en què trobem indicat el quart mil·lenni d'aquesta forma, ja que en els altres casos coneguts, que no són gaires, es troba sobreentès. Deixant de banda aquests petits detalls, la làpida mostra semblances notables amb la de Bonafilla, esposa de rabí Samuel de l'any 1193, una de les poques inscripcions que s'han conservat completes procedents del cementiri jueu de Montjuïc.

Fitxa tècnica:

Dimensions: 0,47 × 1,43 × 0,37 m

Camp epigràfic: 1,13 (1a) / 1,23 (2a) / 1,13 (3a) × 0,29 m

Alçada de les lletres: 5/5,5/6 cm (1a línia); 5/5,5/6 cm (més petites al principi) (3a línia). A la segona línia la làmed de la benedicció té 9,8 cm i la cof del nom 10,2 cm

Distància entre línies: 5,5 cm

Text hebreu i traducció

[זה] קבר אשה החסידה התמימה מ[ת]
 [מ]רים חברת ר' יצחק בר' לוי זצל ונפטרה
 [בח]דש כסליו שנת ד' אלפים ותתקצ'

«Aquesta és la tomba d'una dona pietosa i honesta, la senyora Miriam, esposa de rabí Issac ha-Leví, beneïda sigui la memòria del just! Morí el mes de quisleu [novembre-desembre] de l'any quatre mil nou-cents noranta [1229].»

Al costat d'una tomba molt propera (UF 434) s'ha trobat un fragment de làpida amb l'encapçalament d'un epitafi que de moment resta en el mateix lloc.

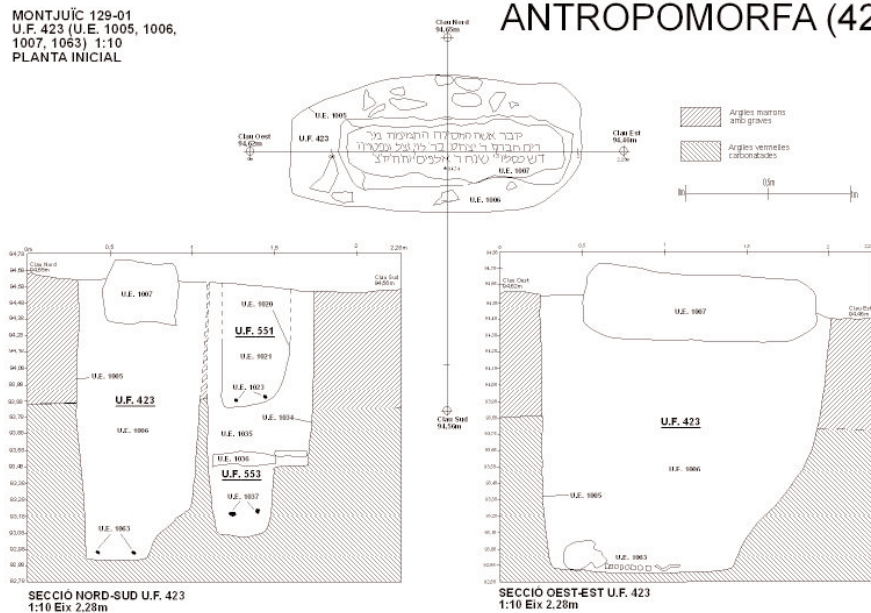

Montjuïc (Barcelona) Campanya 1945-1946. Superposicions de tombes (Dibuix J. Morales)

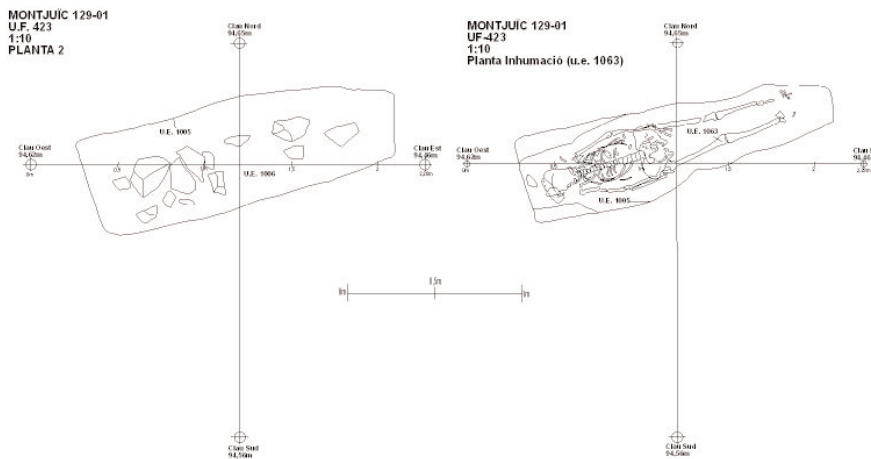
MONTJUÏC 129-01
U.F. 423 (U.E. 1005, 1006,
1007, 1063) 1:10
PLANTA INICIAL

ANTROPOMORFA (423)

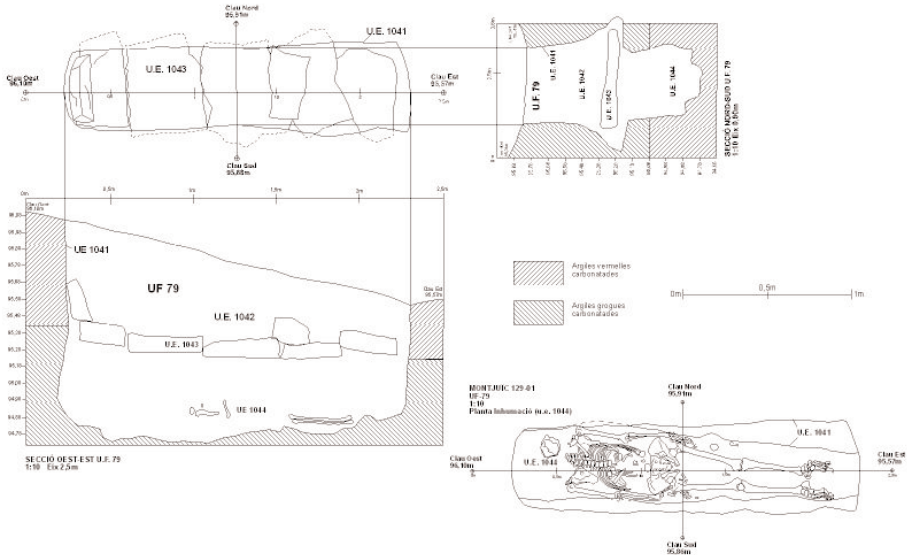
MONTJUÏC 129-01
U.F. 423 (U.E. 1005, 1006, 1007,
1063) 1:10
PLANTA 2 | 3

ANTROPOMORFA (423)

MONTJUÏC 129-01
U.F. 79 (U.E.: 1041, 1042, 1043,
1044) 1:10
PLANTA INICIAL

BANYERA

CAVITAT LATERAL

MONTJUÏC 129-01
U.F. 67 (U.E. 1017, 1018,
1022, 1024) 1:10
PLANTA INICIAL

